

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

5. ÉVFOLYAM, 3-4. SZÁM
2017

TÖRTÉNETI KÉRDÉSEK FÖLDRAJZI SZEMSZÖGBŐL: MI AZ, AMIT MÁSKÉPP LÁT EGY FÖLDRAJZOS? (A TRIANONHOZ VEZETŐ ÚT REGIONÁLIS ASPEKTUSAI)¹

DEMETER GÁBOR

Historical questions from the geographer's point of view. Regional disparities in historical Hungary – the forgotten causes of Trianon

The article – based on huge amount of data digitized within the frames of OTKA K111 766 (GISa Hungarorum, <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>) – tries to put debated historical questions into different context. Challenging the traditional ways of interpretation and using the tools of geography (methods of statistical analysis, regional approach, high-resolution cartograms) this contribution analyzes some socio-demographic and economic problems that had been considered either as resolved for a long time or are still debated in historiography, like the profitability of different estate-types, the regional disparities in historical Hungary (tracing peripheral regions), the oppression of the national minorities etc. We emphasize, that beyond the well-known and analyzed social and ethnic fault lines (these did not coincide, and manifested in political debates regarding general suffrage or the reorganization of administrative districts according to ethnic boundaries) regional disparities manifesting in asymmetric interdependence between the core and the peripheries also contributed to the fall of historical Hungary. This factor remained neglected in historiography up to now. The article was based on the maps of „The Historical Geographical Atlas of Hungary for Regional Analysis of Socio-Economic Phenomena” published recently on the web.

Keywords: Hungary, socio-demographic processes, peripheries, regional inequalities

Történeti jelenségeket, folyamatokat számos aspektusból lehet vizsgálni. A hazai történészek körében jóval gyakoribb pl. a gazdasági, társadalomtörténeti jellegű megközelítési mód, míg a földrajzi szemléletű, vagy földrajzi módszereket alkalmazó kutatások (legyen az környezettörténet vagy regionális-komparatív vizsgálat) ritkábbak, s ezek elfogadottsága is kisebb. Álláspontunk szerint azonban az utóbbiak is értékes információkat szolgáltathatnak egy-egy vitás kérdés tisztázásához, sőt, akár már tisztázottnak tűnő jelenségek újraértelmezésének szükségességét is felvethetik.

Egy-egy, az ország egészére vonatkozóan általános érvényűnek tekintett jelenség regionális sajátosságainak (pl. mintázatának) vizsgálatához – de olykor az ország egészére tett, regionális adatokból extrapolált, általános érvényű állítások alátámasztásához is – eddig hiányzott a statisztikailag kiértékelhető adatmennyiség. A közelmúltban a KSH 1870–1910 közötti népszámlálásainak

¹ A tanulmány megírását az OTKA K 111 766 sz. projekt támogatta.

kiadott anyagát egységes szerkezetű adatbázisba foglaló „GISa Hungarorum” projekt (<http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>)² keretein belül digitalizált alapváltozók és a belőlük előállított fajlagos, komplex, valamint a folyamatok dinamikáját bemutató változók segítségével több mint kétszáz, a dualizmus kori Magyarország társadalmi és gazdasági állapotát, ennek időbeli változását (folyamatait), valamint regionális differenciáit bemutató nagyfelbontású (településszintű) tematikus térkép készült (*Demeter G. et al.* eds. 2016). Noha a történeti-földrajzi atlasz elkészítése során alapvetően a földrajztudomány eszköztárát alkalmaztuk, illetve annak igényeihez, kérdésselvetéséhez alkalmazkodtunk (a periferizáció történeti gyökereinek, a periferikus térségek térbeli és időbeli áthelyeződésének vizsgálatával, illetve a periferizálódásra utaló korabeli jelenségek és az azokat reprezentáló változók azonosításával);³ a regionális földrajzi szemléletmód, valamint a korábban hiányzó statisztikai megközelítés miatt lehetőség nyílt korábban már tisztázott(nak vélt), illetve máig vitatott történeti kérdések új szempontok szerinti megvilágítására is.

A következőkben – a teljesség igénye nélkül – felvillantjuk azokat a történeti kérdésköröket, melyek az atlasz kartogramjai alapján – tehát földrajzi eszközzel – a történeti szakirodalomban bevett értelmezéstől eltérő interpretációt (is) kaphatnak. A tanulmányt azonban inkább vitairatnak szánom, mintsem kikristályosodott, cáfolhatatlan vélekedéseket megfogalmazó, a korábbi megállapításokat felrúgó hegeli antitézisnek. A rendelkezésre álló nagyszámú adat részletes statisztikai kiértékelése immár lehetővé teszi a korábban általános érvényűnek tekintett (átlagértékek vagy az országterületre kiterjesztett regionális adatok felhasználásával született) megállapítások relevanciájának vizsgálatát. A regionális adatból az ország egész területére extrapolált érték ugyanis téves következtetésekre ad lehetőséget (ha a lokális érték az országos átlagtól jelentősen eltérő, vagy csak kis területre érvényes), míg az országos átlag használata – egyéb mutatók, mint a módusz, szórás híján – nem mond semmit a területi differenciákról. Ugyanez a helyzet dinamikus mutatóknál is: az országos átlag esetleges stagnálása korántsem jelenti a regionális kép stabilitását, miként az átlagérték elmozdulása sem jelenti az *összes terület egyirányú* változását.

Erre a legjobb a következő példa. A 19. század második felére vonatkozó történeti statisztikai számításokban elég gyakran 5 fős átlagos háztartásmérettel számolnak (termés- és jövedelembecslés, népességszám-becslések esetén). A valóság az, hogy 1880-ban Magyarországon ez az érték – adataink alapján – 6 fő volt,⁴ mely ráadásul jelentős regionális változatosságot mutatott (*1. ábra, Atlasz: 34*), miközben a következő harminc év alatt az átlagérték alig változott (5,85 fő), s a regionális diverzitás fennmaradása mellett az egyes területeket eltérő irányú

² A cikkben idézett kartogramokra a következőkben *Atlasz* néven, oldalszámmal hivatkozunk.

³ Ezek ráadásul a maiaktól nemcsak az eltérő statisztikai kérdésfeltevés, de az általános fejlődési tendenciák miatt is eltérhetnek.

⁴ A Balkán országaihoz hasonlóan.

fejlődés jellemezte (*Atlasz: 35*). Erdélyben szinte egyöntetűen kevesebb, mint 5 fő jutott egy lakóépületre, miközben a Dunántúl és a Felvidék egyes részein, vagy a Nyírségben és Északkelet-Magyarországon ez meghaladhatta a 7 főt is. Ha az 1880–1910 közötti időszak változásainak mintázatát egy különbségtérképen ábrázoljuk (*Atlasz: 36*), akkor jelentős csökkenés tapasztalható a háztartás méretében a Délvidéken és a mai Magyarország területén, miközben a vásárvonalon, az etnikai kontaktzónában és Erdély nagy részén éppen növekedés figyelhető meg az egy lakóépületre jutó lakosság számát tekintve az országos átlag stagnálása mellett. Ez mindenképpen arra utal, hogy nem egyetlen, országosan érvényes folyamat érvényesüléséről van szó. (Nemcsak a mintázat varianciája, de maga a növekedés vagy csökkenés ténye sem magyarázható *egyetlen* demográfiai okkal, hiszen a belső és külső migráció mellett a születések és halálozások számának differenciája is befolyásoló tényező volt: *Atlasz: 54–55–56–57–58*).

Ugyanez a helyzet a törvénytelen születések kapcsán is: az 1901–1910 közötti adatok átlagolásával kapott kép egyértelműen több tényező eredménye, így sem a fejlettségről, sem a fejletlenségről nem tanúskodik (módszertani szempontból tehát régióképzésre nem alkalmas – ez fontos peremfeltétele a regionális jellegű vizsgálatoknak). A városokban és Moson megyében (Bécs közelsége) a törvénytelen születések nagy aránya betudható a modernizáció járulékos következményének, miként az etnikai kontaktzónában a vásárvonalon (a körvasút mentén), illetve a Székelyföld peremén megfigyelhető kiugró értékek is kapcsolatba hozhatók modernizációs hatásokkal (vándormunkások, cselédek). Az utóbbi területen ugyanakkor a vallási-kulturális különbségek is szerepet kaphattak, míg a Felvidéken ez aligha jöhetett számba magyarázó tényezőként. Egészen eltérő ok magyarázza viszont Dél-Magyarország ortodox területeinek sajátosságait (az itteni románság körében jóval nagyobb volt a törvénytelen születések aránya, mint a görög katolikus románok körében). Ennek az az oka, hogy törvényes házasság a 19. század legvége óta a polgári házasság intézményét fedte, s nem az egyházat, s vélhetően az ortodox román közösségekben továbbra is ez utóbbi volt a meghatározó (ha nem számítunk olyan lokális sajátosságokat, mint a próbaházasság intézménye). Így a törvénytelen gyermekek nagy aránya nem annyira a helyi lakosság „erkölcstelenségét”, mint inkább a tradíciók továbbélését a lokális társadalom inerciáját és a központi hatalom érdekérvényesítő-képességének gyengeségét szimbolizálja. Ez utóbbi egyben rávilágít arra is, hogy hol és hogyan kell a perifériát keresnünk. Mivel azonban más esetben a törvénytelen születések aránya éppen a centrum jellegzetessége, ez a változó *önmagában* (háttértudás nélkül) a perifériák lehatárolására nem alkalmas (*Atlasz: 63*).

Az előbbieknél jóval komolyabb probléma – hiszen politikai kurzusok gazdaság- és társadalompolitikájának legitimitását meghatározó kérdéstről van szó – a magyar agrárszerkezet (mint a termelés döntő részét előállító szektor), azon belül is a kis- és nagybirtok termelékenységének. Térképsorozatunk alapján belátható, hogy az úrbéri viszonyok rendezésének (1767) célja nem a telki

állomány méreteiben található differenciák felszámolása (*Atlasz: 221 vö. 222*), hanem a termelékenység kiegyenlítése és demográfiai nyomás hosszú távú kezelése irányába hatott. A jobbágytelek (mint mértékegység, nem pedig mint tényleges üzem) nagysága nem a rossz minőségű földeken volt nagyobb: mérete az ország túlnépesedett és egyben rosszabb agrárszerkezettel jellemezhető ÉNy-i részén (vesd össze a népsűrűség változását bemutató térképsorozattal: *Atlasz: 70-71*) jóval kisebb volt, mint a termékenyebb (de üres és mégsem termelékenyebb) DK-i részein. Önmagában ez még nem lett volna probléma, de ezt a differenciát gazdaságok tényleges mérete sem kompenzálta (az Alföldön jóval nagyobb volt az átlagos *birtokméret* – s egyébként 1865-ben is így maradt). Ez a tényező hosszú távon akkor is vándorlási folyamatok beindulásához vezetett volna, ha a „második jobbágyág” röghözkötése valóság, s nem történeti fikció lett volna. De ezt egyrészt már a 17. században feloldották, másrészt levéltári adatok szisztematikus elemzése alapján bizonyítható, hogy például Zemplén megye déli részén szabad menetelű jobbágyokat találunk az úrbérrendezés után is (*Barta J. 2015*), továbbá a telki állomány mellett igen jelentős volt a jobbágyok által megművelt nem telki állományú földterület is. Ugyanígy regionális sajátosságokat mutatott a nemesi és jobbágyi birtok gyakorisága (*2. és 3. ábra, Atlasz 227–228–229–230*). Ha ehhez hozzátesszük, hogy Faragó Tamás (1996) 1720-as helyzetet vizsgáló adatai, s az 1865-ös összeírás szerint sem estek egybe a legnagyobb és legjövedelmezőbb birtokok, akkor a további folyamatelmzések mellett joggal vetődik fel a birtoktípusok/méretük hatékonyságának kérdésköre (a történészek egyik kedvenc vesszőparipája), illetve a mintázat állandóságának oknyomozó vizsgálata is. 1720-ban a kisebb birtokmérettel rendelkező Dunamente átlagos terméseredményekkel, így jó fajlagos kihatallal rendelkezett (*4. ábra, Atlasz: 220*), míg a nagyobb jobbágyi gazdaságmérettel és átlagon felüli kihatallal rendelkező Dél-Dunántúl és Dél-Alföld a Bácskát leszámítva közepes egy kataszteri holdra jutó termeléssel volt jellemezhető. 1865-ben az egy birtokra eső tiszta jövedelem szerint az Alföld volt előnyben, de egy kataszteri holdra számolva ez csupán a Bánátra szűkül, miközben újfent kimagyul a Dunamente (*Atlasz: 290–291*).⁵

Az 1865-ös adatsor lehetővé teszi a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását, ugyanis statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepeltek olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok volt kimutatható (ahol mindkettő jelen volt, ott értelemszerűen nem lehetséges a településszinten megadott összjövedelem bontása). Táblázatunk alapján világos, hogy a korábbi feltételezés, hogy a nagybirtok egy kataszteri holdra jutó termelékenysége (a robot felszámolása után) nagyobb, mint a kisbirtoké helyes. A különbség mintegy 33%, s ez, a nagybirtokok jelentős területe miatt azt jelenti, hogy az országos

⁵ A birtokméret változása az eltérő halmaz miatt (1865-ben a volt allodiális nagybirtokokat is összeírták) e periódusban nem mérhető (*Atlasz: 222 és 289*), de 1895–1910 között igen.

átlaghoz képest a nagybirtok termelékenysége nem sokkal nagyobb, míg a kisbirtoké jelentősen elmarad attól. (Ez azonban csak gazdasági, de nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását). Kísérletet tettünk azonban olyan birtokok (helyesebben települések) termelékenységének kiszámítására, ahol a (valahány) nagybirtok mellett 1-2-3 kisbirtok is megjelenik (de világos, hogy a települési birtoktest zöme nagybirtok). Érdekes módon az itt kapott egy holdra jutó tiszta jövedelem közel 20%-kal felülmúlta a nagybirtokok esetében számolt értéket. Hipotézisünk szerint az itteni kisbirtokok vagy a nagybirtokhoz kapcsolódó szakképzett munkaerőt testesítik meg, vagy diverzifikáltabb, intenzívebb művelést alkalmazó nagybirtokra utalnak. Másképp fogalmazva, agrárszakemberek felhasználásával (nyilván ennek járulékos tökeigénye is volt) még 20%-kal emelhető lett volna a nagybirtok k hozatala a korabeli szinten.

1. táblázat. A földjövedelem értéke 1865-ben birtoktípusok szerint

	Kisbirtok (minta)	Nagybirtok (minta)	Nagybirtok kevés kisbirtokkal*	Országos átlag**
Gazdaságok száma	144 864	269	250	4 300 000
Összes terület (kh) 1 kh = 0.55 ha	1 610 000	913 000	393 141	58 000 000
Hasznosított terület (kh)	1 480 000	815 000	360 000	55 000 000
Tiszta jövedelem Forintban (1 Ft = 2 frank)	3 800 000	2 973 000	1 465 000	182 540 000
Átlagos birtokméret (kh)	11,1	3 394	1 572	13,5
Nettó jövedelem gazdaságonként (Ft)	26,2	11 052	5 860	42,4
1 kh-ra jutó tiszta jövedelem	2,36	3,26	3,73	3,2
Hasznosított terület %-ban	91,9	89,2	91,5	94,8
Összes gazdaság száma	4 260 000	35 000		4 300 000
Ebből a mintába bevont %	az üzemegek 3.4 %-a, a terület 0.3%-a	az üzemegek 0.8%-a, a föld 1.5%- a	a föld 0.7%-a	100,00

* x nagybirtok maximum 3x kisbirtokkal

** Erdély és Horvátország nélkül

Néhány történész azon a véleményen van, hogy a különbség oka, hogy 1848 után a nemesség a jobb minőségű földeket szerezte meg, de ez a hivatalos bevallásokban nem tükröződik (aranykorona érték, földadó), az pedig nem bizonyítható, hogy a nemesség politikai nyomást gyakorolva alacsonyabb adókat soroltatta volna egyébként jobb minőségű földjeit (Eddie, S. M. 1996).

Az viszont bizonyítható, hogy 1865–1895 között az Alföldön jelentős földhasználat-változás következett be a legelők rovására a szántóföldek javára, egybeesve a vízszabályozási munkálatokkal (*Atlasz: 294–295*). Az az állítás, hogy a népességlevesleg levezetése indokolta volna a változást, viszont nehezen igazolható, hiszen viszonylag jó minőségű földek mellett mérsékelt népsűrűség volt mérhető (miként erre a tájhasználat is utalt). A váltás időpontja és iránya egyaránt arra utal, hogy a gabonakonjunktúrát meglovagoló extenzív termelésbővítésről volt szó. Az Alföldön az egy birtokra jutó jövedelem magas volt, az egy kataszteri holdra jutó viszont közepes, ez pedig nagy birtokméretet valószínűsít, ami viszont nem utalhat népességnomásra, hacsak nem kizárólag nagybirtokról van szó. Ezen viszont – földosztás híján – a vízszabályozás sem tudott segíteni, ennek szociális motivációi tehát – olvasva a kisbirtokosok panaszait a panamázással szemben – kizárhatók (*Pinke Zs. 2014*). Ami még izgalmasabb, hogy a vásárvonal zónája nagyobb egy holdra jutó jövedelemértékekkel volt jellemezhető 1865-ben. Ennek részben a szőlő volt az oka (mivel az átlagos birtokméret itt kisebb volt, mint az Alföldön, ugyanakkor a nagybirtokok relatív gyakorisága nagyobb volt, más, nagy fajlagos hozamú, ugyanakkor kis parcellákon is termelhető termék aligha jöhet szóba). A filoxeravész ezt a helyzetet változtatta meg, s biztosított munkaerőt (előbb kubikosként, majd aratóként) az alföldi nagybirtokon, hiszen a vízrendezés az 1890-es évekig is elhúzódtott. Ekkor viszont már alacsonyok voltak a gabonaárak – hogy a nagyüzemi monokultúrák gabonatermelés ebben a helyzetben is versenyképes maradt, az nemcsak az állami (malomipari) támogatásnak köszönhető, de annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség a *vis maior* helyzet miatt előállt munkaerő-túlkínálat okán, melyet viszont a korábbi nagyállattartás felszívni aligha tudott volna. Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után előállt helyzet szerencsés haszonélvezője a gabonatermelésre átváltó birtokos nemesség volt, mely az 1878–1896 közötti gabona-árdepresszió idején és a Gründerzeit tőkebősége utáni rosszabb helyzetben sem ment csődbe és gépesítésre sem volt kényszerítve.

A nagybirtokok említett 1865-ös relatív gyakorisága a vásárvonalon Érsekújvártól Aradig (ekkor még nem volt vasút a térségben) szintén olyan motiváló tényező lehetett (a nyilvánvaló természetföldrajzi alapú gazdasági előnyök mellett), melyek miatt a körvasút prioritást élvezhetett más vasúti projektekkal szemben, amelyek pedig etnikailag-politikailag fontos perifériákat kötöttek volna össze a centrummal (székely vasút) (*Atlasz: 293 és 183*).

S hogy mekkora volt az említett népességnomás (a földéhség)? A napszámra kényszerülők számának 1900–1910 közötti növekedését és területi elhelyezkedésüket vizsgálva, rengeteg településen tapasztaljuk az érték megduplázódását, ami ilyen rövid idő alatt még az összeírás alapjának megváltozása esetén is riasztó jelenség, melyet a napszámra kényszerülő kisbirtokosok számának szinte minden

nagytajra jellemző (az előbbinél kisebb mértékű) növekedése ugyancsak alátámaszt (*Atlasz: 313 és 321*).

Ezek után joggal vizsgálendő az a szomszédos országok történeti szakirodalmában gyakorta elhangzó állítás, hogy a dualizmus kora a magyarországi kisebbségeknek nem volt jó (amit a magyar történészek különböző mutatókkal igyekeznek cáfolni, mint pl. nagyobb volt a románság alfabetizációja Erdélyben, mint a Regátban. A térség alfabetizációjának fejlődése valóban impozáns volt, ld. *Atlasz: 49–50–51–52–53*). Másképpen: a szociális helyzet imént említett (rétegspecifikus) romlása mellett kimutathatók-e más társadalmi választóvonalak mentén formálódó (etnikai, vallási) területi sajátosságok – a napszamosok számának változásának mintázata (mely viszont szociális, nem etnikai helyzetre utaló mutató) ugyanis arra utal, hogy nem. A szociális és kulturális helyzetet illusztráló mutatók (anyanyelvi oktatást megvalósító iskolák aránya a népcsoport összlakosságon belüli arányához mérve; kulturális intézmények száma, alfabetizáció, stb.) mellett az egyéni vagyoni (vagy jövedelmi) helyzet regionális különbségeire azonban lényegesen kevesebb utalás esik (pedig a megélhetés olykor fontosabb lehet, mint a nemzeti hovatarozás)– részben azért, mert mérhetetlen. Mérhető viszont az egy főre jutó direkt adók mértéke (*Atlasz: 207*), s ennek alapján a magyar történészek álláspontja látszik igazolódni: a felvidéki és erdélyi területek egy főre jutó direkt adója (az indirekt adót nem közli a statisztika, de ez egyébként is az urbanizált területeken mutat nagyobb értéket) nem magas a magterületekéhez képest. A látszat azonban csal. Az adó csak a bevételhez képest mérhető: ui. kis adó is lehet elviselhetetlen teher kis jövedelem esetén. Sajnos településszintű jövedelmi kimutatások nem állnak rendelkezésre – ami nemcsak jelen kérdéskör vizsgálatát, de bármilyen komparatív, fejlődési tendenciák, perifériák kimutatását, azok helyzetének változását megcélzó vizsgálatot megnehezít – tehát proxy változóként az egy főre jutó települési vagyon (nyilván nem azonos az egyén helyzetével, de az egyént beágyazó közösség lehetőségeiről – tűzoltószertártól a hidak, utak fenntartásáig, beruházásra alkalmas területek kijelöléséig – képet nyújt) került kiválasztásra (*Atlasz: 208*). A változó teljesen más képet mutat: a Délvidék (részben a katonai határörvidék felszámolása miatt) és a szász területek a leggazdagabbak e tekintetben, a Felvidék, Kárpátalja és Erdély már koránt sincs ilyen jó helyzetben. Ha pedig a két változó hányadosát bemutató kartogramot elemezzük - a vagyonhoz (jövedelem híján) mért terheket alapul véve (*Atlasz: 209*) – akkor bizony a határon túli történészek álláspontja – miszerint nem volt olyan jó peremterületen és/vagy kisebbségként élni a történeti Magyarországon – nem elvetendő, s legalábbis további vitákra ad alapot. Ez a térkép egyébként nagyon hasonlít a halálokok elterjedését bemutató térképsorozatra is: a mai Szlovákia és Erdély területén a szamárköhögés, kanyaró és vörheny kiugróan magas értéket mutatott a magyarlakta területekhez képest, míg a TBC az utóbbin volt erőteljesebb (*Atlasz: 59–60*). A „hagyományos” és „modernizációs betegségek”

elterjedésének területi mintázata nemcsak az etnikai térképpel, de gazdasági fejlettséggel is egybevágh (Atlasz: 393, 395, 127).

Ez viszont több kérdést is felvet. Milyen volt Magyarország regionális szerkezete 1910-ben - értve ezalatt a regionális fejlettség különbségeit, s nem mesterségesen definiált régiók differenciáit, mint pl. a Keleti Károly-féle statisztikai régiókat, vagy akár természetföldrajzi alapú lehatárolásokat. (A fejlettségi és természetföldrajzi régiók határainak egybeesése azt jelentené, hogy a gazdasági fejlődés még nem lépett túl a természeti lehetőségek kiaknázásán, tehát a társadalom dominánsan agrártársadalom, mely ráadásul nem képes meghaladni az önellátó gazdálkodás szintjét, nem jellemzi a diverzifikáltság, innováció – magas fokú önszerveződés-, illetve a többi szektor vívmányainak alkalmazása. Azt már Nagy Mariann (2017) többváltozós, klaszter- és faktoranalízisen alapuló vizsgálata bizonyította, hogy az agrárregiók sem esnek egybe a hipotetikus természetföldrajzi régiókkal ld. Atlasz: 284, azaz az ország agráriuma áttért a külfolyamatok által is meghatározott agrártermelésre és meghaladta az önellátó agrártársadalmak szintjét 1895-re).

Korábbi kutatásaink során igazoltuk (Demeter G. – Radics Zs. 2015), hogy regionális szinten inkább egy ÉNy-DK lejtő jellemezte a történeti Magyarország fejlettségi viszonyait, mintsem markáns törésvonalak, melyet csak Ausztria és Magyarország, valamint Csehország és Magyarország határán lehetett kimutatni (1930-as adatokat az 1910-es határokra vetítve). A fejlettséget tekintve jelentősebb törésvonalakat az új országhatárok sem tudtak generálni az 1930-as évekig, tehát az új állami entitások belső integrációja az 1930-as évekig nem következett be (másképp fogalmazva, az új határok önmagukban vagy nem voltak régióképező tényezők, vagy a meglévő különbségek korábban is léteztek).

A GIS-ta Hungarorum adatait felhasználva – a Beluszky Pál (2000) és Győri Róbert (Győri R. – Mikle Gy. 2017; Beluszky P. – Győry R. 2005) által alkalmazott metodológiát követve Szilágyi Zsolt végzett komplex (6 társadalmi-demográfiai változó felhasználásával készült) s a Demeter–Radics és Győri-féle vizsgálatnál finomabb felbontású (településszintű) vizsgálatot (Atlasz: 393, lásd korábban Szilágyi Zs. 2014). Az általa 6 változó alapján kirajzolt kartogram meglepő módon nagy egybeesést mutat (1) az egy főre jutó direkt adók és települési vagyoni által kirajzolódó képpel, ami arra utal, hogy az egyén gazdasági kilátásait demográfiai, társadalmi-szerkezeti sajátosságok (orvosi kezelés, migráció, nem agrárszektorban foglalkoztatottak aránya stb.) határozzák meg, (2) ráadásul ugyanúgy egybevágnak etnikai-felekezeti különbségekkel, (3) de még a politikai aktivitás (ill. annak hiánya) sajátosságaival is. Mint az Pap József térképéből is leolvasható (Atlasz: 395, lásd még Pap J. 2014 mellékletek), a Szilágyi Zsolt által fejlettebbnek jelölt területeken az esetek zömében a 48-as ellenzék, vagy a 67-es – a kormánypártból kiszakadó – mérsékelt ellenzék győz; másként megfogalmazva, a kormánypárt a perifériákon dominál, miközben kormányzati pozíciója ellenére képtelen azok periferezálódását megállítani. Ezek után világos,

hogy rá kellene nézni (szó szerint, tehát a cikk szellemében jelenségeket térképezve történeti vonatkozású megállapításokat tenni) a korábban elemzett földkérdés (lásd: napszámosok) mellett a korszak másik neuralgikus pontjának tekintett választójogi reform problematikájára. Miközben ugyanis a lakosság csak 6%-a volt választó, s a nemzetiségi területeken a magyarság kis számaránya ellenére az etnikai alapú közigazgatási reformoktól és a választójog kiszélesítésétől egyaránt elzárkózó kormánypárt győz, addig a legfejlettebbnek minősülő területeken élő magyarság (főleg a reformátusok és az alföldiek) elutasítja azt kormányzatot, mely e jólét kereteit és az országon belüli primátusát biztosítja (*Atlasz: 404*). Ez a paradoxon több mint ijesztő. Mielőtt azonban elemeznénk, érdemes még egyszer megvizsgálni a Szilágyi Zsolt-féle térképet. (4) A korábbi (kisebb területre kiterjedő) szakirodalmi kutatások által hangsúlyozott Ny-K-i lejtő dominanciájával szemben (ami igaz a Monarchia vagy Csonka-Magyarország szintjén) azt látjuk, hogy a regionális differenciák egész más képet mutatva az utódállamok magterületeivel esnek egybe. A fejlett területek határa (különösen a ma határon túli területekkel való összevetésben)⁶ nagyjából a vásárvárosokat összekötő körvasút vonalán végződik. Meglepő (főleg Győri Róbert 1970-es helyzetre vonatkozó adatai fényében), de az Alföld korántsem volt annyira (és egységesen) fejletlen, mint amennyire Veres Péter vagy Erdei Ferenc vagy Illyés Gyula soraiból következne. A lyukak ugyan (Tiszazug, Tisza-tó, Cserehát, Zala, Szabolcs-Szatmár) megvoltak már akkor is (és ma is: *Pénzes J.* 2014), tehát e jelenleg is periferikus térségek helyzete legalább 100 éves múltra tekint vissza (a Csereháton még Kassa közelsége sem segített, pedig akkor nem ott volt az országhatár) – ami különösen ijesztő az azóta végbe (nem) ment kormányzati fejlesztési törekvések elhibázottságát illetően –, de Csongrád, Békés és a Duna-Tisza köze mezővárosi jellegük ellenére sem voltak rossz helyzetben, legalábbis e mutatók alapján (különösen, ha a fejlődés későbbi tendenciáit vagy a határontúli agrár régiók akkori helyzetét nézzük).

Az új országhatárok, mint belső törésvonalak már készen voltak Trianon előtt is – és ezek nem csak nyelvi törésvonalak voltak. Trianon ugyan szétszakít egy 'organikus (?)' egységet, amennyiben elkülönítette egymástól a fejlett és fejletlen régiókat (új centrumokhoz sorolva őket), de ez a korábbi 'organikus egység' korántsem az egyenlőségen alapult: miközben a munkaerő és a nyersanyag zömét a peremterületek biztosították, szociális-demográfiai fejlődés ezzel alig járt együtt (Kelet-Szlovákia – főleg Nyugat-Szlovákiához és Észak-Magyarországhoz mérten – egyenesen demográfiailag és nyelvileg is hanyatlott a szászok asszimilációja ellenére). Még a peremterületeken kiemelkedő ipari központok (Resica, Petrozsény) is jellegükben (nyelvükben) is inkább „magyarosodók” voltak, mint etnikai központok. Úgy tűnik – a magyarul tudók és magyar

⁶ Győri Róbert tanulmányában a területi különbségek a Szilágyi Zsolt féle centrumon belül jóval markánsabbak, hiszen az 1910-es helyzetet a mai országterületen belül vizsgálta.

anyanyelvűek arányának különbségét bemutató térkép szerint – hogy a modernizálódás egybeesett a magyar nyelv terjedésével (*Atlasz: 127*). (Nem állítjuk, hogy szükségszerűen ok-okozati összefüggés volt a két jelenség között, de a területi korreláció egyértelmű. Másként megfogalmazva: a modernizáció előfeltétele/következménye/velejárója⁷ a magyar nyelv terjedése volt). Tehát az aszimmetrikus interdependencia (politikailag korrektebb a marxista színezetű, de ettől még létező „kizsákmányoló” kategóriánál) sokkal jobban leírja a szituációt.

Mekkora volt a magyarosodás (s vele a modernizáció?) terjedési sebessége? Volt-e realitása a Rákosi Jenő vízionálta (az utódok által gúnyosan kinevetett) 30 milliós Magyar Birodalomnak? A magyar nyelven valamilyen szinten beszélni tudók száma 1880–1910 között 7–8 millióról 12 millióra, közel 50%-kal, 55%-ról 66%-ra nőtt (Horvátország nélkül), miközben a népességyarapodás üteme (13,5 millióról 18 millióra) 33% volt, s eközben a magyar anyanyelvűek számának növekedése is 50%-os volt (6,6-ról 9,9 millió fő). A magyar nyelvhasználat területi kiterjedése is növekedett. Ezt az ütemet tartva (ennek persze több, részben regionális sajátosságot mutató demográfiai peremfeltétele is volt) 1940-re a lakosság közel kétharmada lett volna magyarajkú, s az ország 75%-a beszélt volna a magyart. Rossz demográfiai mutatói miatt leginkább Kelet-Szlovákia, ezen belül pedig a Szepes-Gömöri-érchegység déli lejtőinek szlováksága (és az Érmellék és Szilágyság románsága) volt leginkább kitéve a magyar nyelv terjedésének (ennek közlekedés-földrajzi izoláltságuk és a vásárvonal városainak piacától való függésük is oka volt). Egyes vélekedések szerint Tisza éppen azért várt a választójog kiterjesztésével, mert el akarta kerülni, hogy a nemzetiségi szavazók számának megnövekedése esetén pártja – mely egyben a dualista berendezkedés garanciája volt – elveszítse a nemzetiségi választókerületekre (pontosabban az érvényben lévő vagyoni és végzettségi cenzus miatt az ott kisebbségben élő, de számarányukhoz képest jelentősebb szavazóbázist jelentő magyarságra) épülő politikai hatalmát. A választójog kiterjesztése akár a kisebbségek, akár a 48-asok malmára hajtotta volna a vizet, mindenképpen a fennálló politikai rend bukását jelentette volna. Egy etnikailag magyarosodó térségben azonban ugyanez a lépés, a választójog kiszélesítése 6%-ról 12 vagy 15%-ra nem jelentett volna kockázatot. Tisza tehát kivárt, de közbeszólt a világháború, mely irrelevánssá tette az 1910–1913 között felvetődő mérsékelt bővítési kísérleteket is, s végérvényesen keresztülhúzta Tisza és Rákosi Jenő vízióit. Az országot a meglévő társadalmi és etnikai törésvonalak mellett (melyeket a történészek előszeretettel elemeznek, s érvelnek az egyik primátusa mellett a másikkal szemben politikai szimpátiájuk alapján) a regionális törésvonalak is halálra ítélték – erről viszont nem sokat olvashatunk. E tanulmány célja éppen a regionális különbségek létének és fontosságának bizonyítása volt.

⁷ A rövid időintervallum nem teszi lehetővé a kérdés eldöntését.

2. táblázat. Magyarország, a magyar anyanyelvűek és a magyarul tudók lélekszámának változása 1880–1910 között (a növekedési ütemet kiterjesztve 1940-ig)

	1880	1910	1940**
Összes lakos	13,5	18 (+33%)	24
Magyar anyanyelvű	6,6	9,9 (+50%)	15
Magyarul tud	8*	12 (+50%)	18
Magyarok, %	49	55	62,5
Magyarul tud, %	55	66	75

*Az 1910-es tényleges érték és a magyar anyanyelvűek és magyarul tudók aránya alapján számított minimális érték. ** Az 1880-as számított és az 1910-es tényleges érték alapján kalkulálva az 1910-es országterületre.

Irodalom

Statisztikai alapadatok

A magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp. Országos Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1882.

<http://mtdaportal.extra.hu/adatbazisok.html>

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása: Első rész. A népesség általános leírása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 1. kötet. Kir. Központi Statisztikai Hivatal; Bp. 1902.

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása: Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 2. kötet. Bp. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1904.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp. Pesti Könyvnyomda Rt. 1897.

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása: Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 5. kötet.. Kir. Központi Statisztikai Hivatal; 1907.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42. kötet Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal; 1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar statisztikai közlemények. új sorozat, 46. kötet. Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 48. kötet Bp. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913.

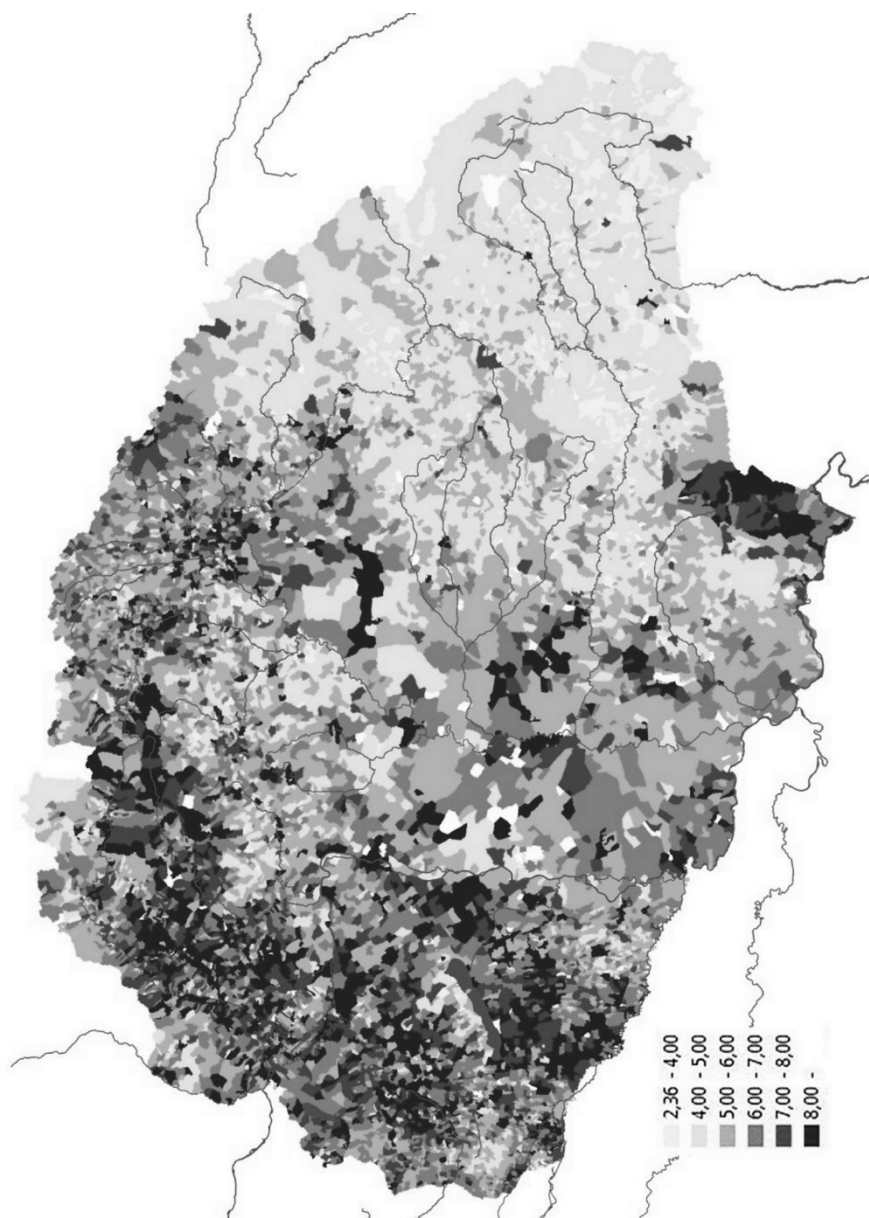
A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 52. kötet. Bp. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1914.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. r. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Magyar

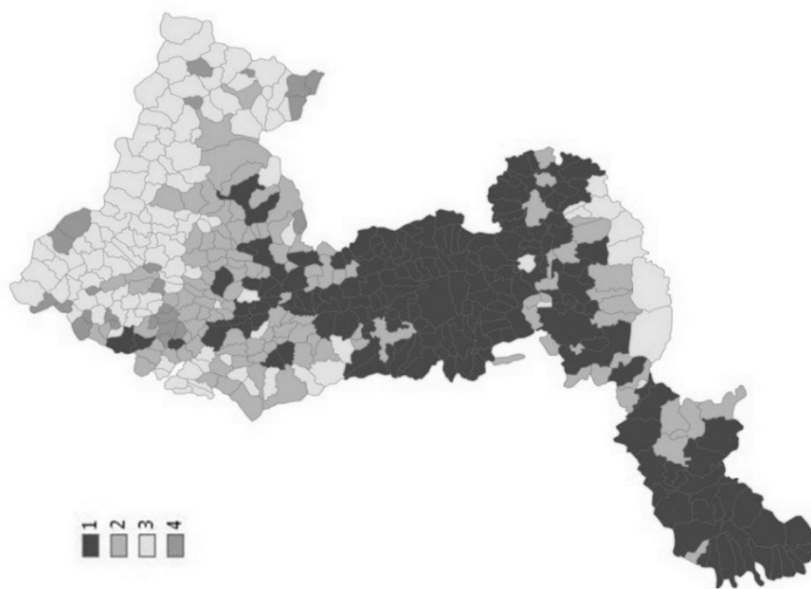
- statisztikai közlemények, új sorozat, 56. kötet. Bp., Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1915.
- Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 39. kötet. Bp., 1913.
- JÉKELFALUSSY J. (szerk.) (1892): Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Bp.
- VARGHA GY. (szerk.) (1878): Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Bp.
- Magyarország helységnévtára Bp. 1885, 1892.
- Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövödelme. Buda, 1865.
- Magyar Statisztikai Közlemények, 4. 7. 19. 27. 30. 32. és 50. kötetének kartogramjai.

Szakirodalom

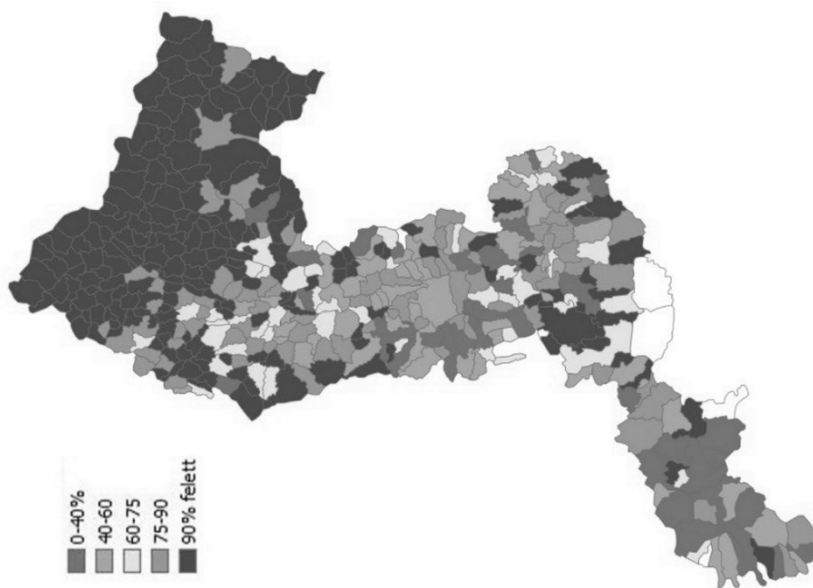
- BARTA J.: Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja... II. Adattár. Debrecen, 2015. 426 p.
- BELUSZKY P. 2000: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Z. (szerk.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. MTA FKI, Budapest, pp. 299–326.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. 2005: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs
- DEMETER G. – NÉMETH G. – SZULOVSKY J. – BOTTLIK ZS. – FRISNYÁK ZS. – NAGY B. – BELUSZKY P. – RADICS ZS. – NAGY M. – SZABÓ G. – JAKOBI Á. – PÉNZES J. – N. FODOR J. – PAP J. – KOLLÁNYI L. – KOLLÁNYI P. – KONKOLY-GYURÓ É. – BALÁZS P. 2016: Atlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági jelenségeinek tanulmányozásához. Bp. 450 p.
- DEMETER G. – RADICS ZS. 2015: A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban járasszintű adatok alapján. Történeti Földrajzi Közlemények 6, 2. pp. 233–246.
- EDDIE, S. M. 1996: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen.
- FARAGÓ T. 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos M. (szerk.): Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. pp. 100–123.
- GYÖRI R. – MIKLE GY. 2017: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. Tér és társadalom 31, 3. pp. 144–164.
- NAGY M. 2017: Regional Structure of the Hungarian Agriculture at The Beginning of the 20th century. Bp. 472 p.
- PÉNZES J. 2014: Periferikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen, 2014.
- PAP J. 2014: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Budapest. 385 p.
- PINKE ZS. 2014: Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. Journal of Historical Geography 45, pp. 92–105
- SZILÁGYI ZS. 2014: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben I.: Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. Agrártörténeti Szemle 55, 1–4. pp. 107–156.
- SZILÁGYI ZS.: Városhiányos területek vizualizálása. A térinformatika és a gravitációs modell egy lehetséges alkalmazása a történettudományban a trianoni Alföld példáján (1910–1930). Új Nézőpont 4, 2. pp. 31–69.
- <http://ujnezopont.biharkutatas.hu/wp-content/uploads/2017/08/03-Szil%C3%A1gyi-Zsolt.pdf>

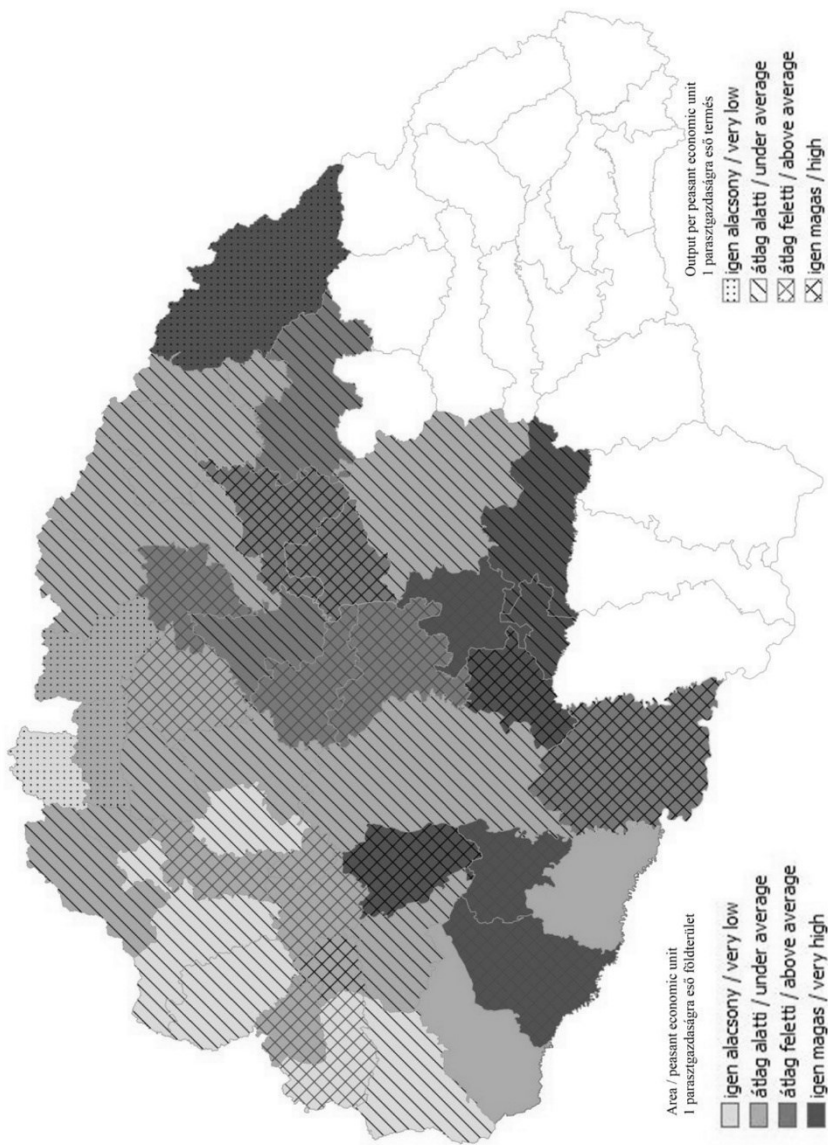
1. ábra. Az egy házra jutó lakosok száma, 1880

2. ábra. A föld minősége 1800 körül

3. ábra. A paraszti művelésű földek aránya az összesből, 1880

4. ábra. Földmértet és termés – paraszti termelékenység 1720-ban

TARTALOM

HAJDÚ ZOLTÁN	
Állam vagy/és ország: Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében.....	1
DEMETER GÁBOR	
Történeti kérdések földrajzi szemszögből: Mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai).....	22
TÓTH VALÉRIA	
Nyelvtörténet, helynévtörténet, történeti földrajz.....	37
HOFFMANN ISTVÁN	
Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai.....	47
FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ	
A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében.....	62
CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY	
Külső és belső migrációs „kényszerek” a 11–15. századi Magyarországon.....	76
PÁNYA ISTVÁN	
A solti szék történeti földrajza.....	84
LENNER TIBOR – CSAPÓ TAMÁS – POZSGAI ANDREA	
Pécs városszerkezetének fejlődése.....	96
PAP NORBERT	
A keresztény és muszlim szimbolikus térfoglalás földrajzi helyei Szigetváron.....	106
CSORBA CSABA – DÉNES JÓZSEF	
A Kárpát-medence városainak pusztulása a 16-17. században, a hadszíntérré változott régiókban...	120
KÓKAI SÁNDOR	
Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: A Temesi Bánság (1718–1779).....	137
GÖÖZ LAJOS	
A Kárpát-medence fürdőkulturájának kialakulása, összefüggésben a geotermikus adottságokkal....	157
BÁCSKAINÉ DR. PRISTYÁK ERIKA	
Adalékok a nyíregyházi tanyabokrok kialakulásához és fejlődéséhez.....	165
BELUSZKY PÁL	
A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – II.).....	183
BARANYAI GÁBOR – BALOGH ANDRÁS – NÉMETH SÁNDOR – POZSGAI ANDREA	
Vas megye elfeledett „hegyei”.....	205
GULYÁS LÁSZLÓ	
Amikor a miniszterelnök földrajztudós Teleki 1940. évi Erdély-memoranduma, 1. rész: A memorandum születése és tartalma.....	217
SUBA JÁNOS	
A magyar királyi honvédség alkalmazási lehetőségei a két világháború között.....	230
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	
A kényszerpálya geográfiája (Magyarország hadba lépésének földrajzi kérdései a második világháborúban).....	245
BARANYI BÉLA	
A regionális funkciók átrendeződése a történelmi Bihar vármegyében Trianon után.....	264
POZSGAI ANDREA – BALOGH ANDRÁS – LENNER TIBOR	
A szigetközi mezőgazdasági területhasznosítás a 20. század közepéig.....	280